

ATLI ANTONSSON

Eldrit á mannöld

Fjallið sem yppti öxlum eftir Gísla Pálsson og bókmenntir á tímum loftslagsbreytinga

Undir lok bókarinnar *Fjallið sem yppti öxlum*, eftir að hann hefur í löngu máli sagt frá æskuheimili sínu í Vestmannaeyjum og eldgosinu sem gróf það undir hrauni, lýsir Gísli Pálsson mannfræðingur því yfir að hann telji sögu sína hluta af stærra samhengi sem hafi orðið til vegna loftslagsbreytinga af mannavöldum:

Ef að líkum lætur mun mannöldin hafa í för með sér heila bókmenntagrein af svipuðum meiði þar sem lýst er aðstæðum og ör-lögum fólks á tvífundnalandi mannaaldar, fólks sem er rífið upp með rötum og berst við skeytingarlaus yfirvöld, stundarhagsmunum stórfyrirtækja og tíð umhverfisslys. Maðurinn stígur til jarðarinnar sem hann hefur sjálfur mótað á afdrifaríkan hátt en kannast varla við.¹

Tvífundnaland mannaaldar vísar til þess að fólk hefur glatað tengslum við heimili sitt á jörðinni, eins og Eyjamenn vegna eldgossins, svo að nú er nauðsyn að finna aftur tengslin og nema land uppá nýtt. Við höfum þegar haft svo mikil áhrif á jörðina sem við búum á að vísindamenn eru farnir að skilgreina mannkyn sem jarðfræðilegt afl.² Nú er það verkefni mannsins að

¹ Gísli Pálsson, *Fjallið sem yppti öxlum: Maður og náttúra*, Reykjavík: Mál og menning, 2017, bls. 184. Hér eftir verður vísað til þessarar bókar með blaðsíðutali í sviga í meginmáli.

² Hugmyndin um að nota hugtakið mannöld (e. *anthropocene*) til að ná utanum nýtt skeið jarðsögunnar sem einkennist af áhrifum mannsins er komin frá efnafræðingnum Paul Crutzen. Hann kastaði fram hugmyndinni á ráðstefnu um loftslagsvísindi í Mexíkó árið 2000 og birtir sama ár ásamt Eugene Stoermer grein þar sem hugmynd-

bregðast við nýjum veruleika og aðlagast nýju umhverfi sem er mótað af manningum og náttúrunni í sameiningu. Í bók Gísla verður reynsla Eyjanna af brottflutningnum vegna eldgossins 1973 og aðlögunin þegar snúið var til baka eftir gos að smækkaðri mynd af stöðu mannkyns á 21. öld. Hið mannmótaða berg sem varð til á Heimaey þegar vatni var dælt á hraunið til kælingar verður að tákni fyrir það mannmótaða umhverfi sem maðurinn hefur skapað sér á mannöld og þarf að læra að lifa með.

Ef við gefum okkur að *Fjallið sem yppti öxlum* tilheyrir nýrri bókmenntagrein um aðstæður og örlög fólks á tvífundnalandi mannaaldar, þá kallar það strax fram spurningar um hvað einkenni frásögn Gísla og bókmenntagreinina sem hann telur að mannöldin muni hafa í för með sér. Ætlun mín hér er að rekja í sundur þræðina í bók Gísla og reyna að draga almennar ályktanir um þá nýju bókmenntagrein sem verkið tilheyrir og er enn í mótun.

Í grófum dráttum má greina nokkrar tegundir frásagna í *Fjallinu sem yppti öxlum*. Í fyrsta lagi er bókinn sjálfsævisaga Gísla. Í öðru lagi tilheyrir hún almennt þeirri aldagömlu bókmenntahefð að fjalla um samband mannsins við umhverfi sitt og nánar tiltekið má segja að hún sé viðbót við þá íslensku bókmenntagrein sem kallast eldrit – samanber *Eldrit* Jóns Steingrímssonar. En ef bókinn er skoðuð sem heild er hún jafnframt fræðirit sem túlkar efniviðinn frá sjónarhóli kenninga um samband manns og náttúru á mannöld. Þessar ólíku víddir bókarinnar verða hér skoðaðar hver fyrir sig og svo verður fjallað um hvernig þær tengjast. Fyrst kemur umfjöllun um ýmsar fræðilegar forsendur bókarinnar, og svo um hvað einkenni frásögn Gísla ef maður skoðar hana sem sjálfsævisögu. Næst verður bókinn sett í samhengi við eldri frásagnir af eldgosum á Íslandi og loks útskýrt hvernig allt kemur heim og saman.

Loftslagsbókmenntir og mannaaldarfræði

Margir fræðimenn á sviði hug- og félagsvísinda hafa að undanfögnu snúið sér að viðfangsefnum sem tengjast mannöldinni og loftslagsbreytingum. Rannsóknir af þessu tagi sem eru gjarnan þverfræðilegar og reyna að brúa gjána á milli náttúruvísinda og mannvísinda eru yfirleitt kallaðar „environmental humanities“ eða á íslensku umhverfishugvísindi.³ Með hliðstæðum

in var kynnt nánar: Paul Crutzen og Eugene Stoermer, „The “Anthropocene”“, *Global Change Newsletter* 41/2000, bls. 17-18. Sjá einnig Paul Crutzen, „Geology of Mankind“, *Nature* 415: 03.01.2002, bls. 23.

³ Þorvarður Árnason, „Hvað eru græn hugvísindi eða umhverfishugvísindi?“, *Vísindavefurinn*, 24. mars 2014, sótt 7. apríl 2019 af <https://www.visindavefur.is/svar.php?id=66682>.

hætti hafa einnig orðið til umhverfissélagsvísindi og undirgreinar eins og umhverfismannfræði, umhverfissagnfræði, umhverfisbókmenntafræði sem er oftast kölluð vistrýni (e. *ecocriticism*) og svo framvegis. Það er ekki bara innan fræðaheimsins sem menn hafa brugðist við þessum nýja veruleika, því skáldsagnahöfundar hafa verið fljótir að bregðast við og skrifa skáldsögur sem kljást við að gera grein fyrir loftslagsbreytingum og lýsa aðstæðum fólks á mannöld. Það má kannski segja að rithöfundarnir hafi verið á undan vísindamönnum því umhverfiskatastrófur og dystópíur með breyttu loftslagi og lífríki hafa lengi verið undirgrein vísindaskáldskapar. Skáldsögur af þessu tagi eru yfirleitt kallaðar „climate fiction“, sem má stytta í cli-fi.⁴ Til hinnar nýju greinar loftslagsbókmennta heyrar að auki vinsælar bækur sem mætti flokka undir vísindablaðamennsku og tilraunir til að takast á við áhrif pólitískra ákvarðana á nýjan veruleika mannsins á mannöld, eins og t.d. *The Sixth Extinction* eftir Elizabeth Kolbert⁵ og bækur Naomi Klein *This Changes Everything* og *No Is Not Enough*.⁶

Mannaldarhugtakið er rétt tæplega tvítugt ef maður miðar aldur þess við það þegar Paul Crutzen stóð skyndilega uppúr sæti sínu á jarðfræðiráðstefnu í Mexíkó árið 2000 og greip fram í fyrir öðrum vísindamönnum í umræðum um hólósen-tímabilið: „Hættið að tala um hólósen! Við erum ekki lengur á hólósen, við erum núna á mannöld!“⁷ Eftir að Crutzen birti tvær stuttar greinar þar sem hann kynnti hugmynd sína varð hugtakið á vissan hátt

⁴ Skáldskapur um loftslagsbreytingar er nú þegar orðinn mjög umfangsmikill og höfundar hafa nálgast efnið frá ólíkum áttum. Sumar cli-fi skáldsögur fjalla um vísindamenn og umhverfisverndarsinna í samtímanum, eins og t.d. bækur T.C. Boyle, *A Friend of the Earth* (2000) og Ian McEwan, *Solar* (2010). Aðrar sögur beina athyglinni að framtíðinni þegar verstu afleiðingarnar eru komnar fram, eins og t.d. *The Windup Girl* (2009) eftir Paolo Bacigalupi og þrileikur Margaretar Atwood, *Oryx and Crake* (2003), *The Year of the Flood* (2009) og *MaddAddam* (2013). Sem dæmi um cli-fi sem kom út löngu áður en áhyggjur af loftslagsbreytingum urðu almennar má nefna skáldsögu J. G. Ballard, *The Drowned World* (1962). Frekari umfjöllun um cli-fi má t.d. lesa hjá Adam Trexler, *Anthropocene Fictions: The Novel in a Time of Climate Change*, Charlottesville, VA: University of Virginia Press, 2015.

⁵ Elizabeth Kolbert, *The Sixth Extinction: An Unnatural History*, London: Bloomsbury, 2014.

⁶ Naomi Klein, *This Changes Everything: Capitalism vs. the Climate*, London: Allen Lane, 2014, sem kom nýlega út í íslenskri þýðingu Jóhannesar Ólafssonar, *Þetta breytir öllu: Kapitalisminn gegn loftslaginu*, Reykjavík: Salka, 2018, og Naomi Klein, *No Is Not Enough: Defeating the New Shock Politics*, London: Allen Lane, 2017.

⁷ Vitni greinir á um nákvæmt orðalag Crutzens á ráðstefnunni og setningin er höfð eftir honum á örlítið ólíkan hátt í mismunandi heimildum. Sjá Jeremy Davies, *The Birth of the Anthropocene*, Oakland: University of California Press, 2016, bls. 42.

tískuorð í fræðaheiminum og um það hefur verið skrifaður fjöldinn allur af greinum og bókum í mörgum ólíkum fræðigreinum.⁸ Hröð útbreiðsla hugtaksins tengist því eflaust að orðið sjálf er eftirminnilegt og þjálnt en aðdráttarafi hugmyndarinnar felst ekki síst í því hvernig jörðinni og mannum er blandað saman svo að úr verður þverfræðilegt hugtak sem nær út fyrir náttúruvísindin og beinlínis kallar á það að fræðimenn úr hug- og félagsvísindum fjalli um það. Nú hefur verið fjallað um mannöldina svo mikið að bókmenntafræðingurinn Jeremy Davies heldur því fram að það sé farið að valda ruglingi. Hann gerir þess vegna þá kröfu til þeirra sem ætla sér að nota hugtakið að gera grein fyrir því hvaða skilning þeir leggja í mannöldina. Sjálfur aðhyllist hann það að takmarka notkunina við þá merkingu sem hugmyndin hefur fyrir jarðlagafræði (e. *stratigraphy*).⁹

Jarðlagafræðin er sú grein jarðfræðinnar sem fæst við það að skilgreina hin ólíku tímabil jarðsögunnar. Ferlið við að viðurkenna nýtt tímabil er mjög formfast og felur í sér ferðalag í gegnum ólíkar nefndir sem starfa hjá Alþjóðasamtökum jarðvísindanna. Sérstakur vinnuhópur um mannöldina hefur starfað að því undanfarin ár að kanna fýsileika þess að skrá mannöldina formlega í jarðsöguna og meðlimir hópsins hafa þegar samþykkt í kosningu að leggja til að hið nýja tímabil verði staðfest. Skýrslu með endanlegum rökstuðningi verður hins vegar ekki skilað til undirnefndarinnar um jarðlagafræði kvartertímabilsins (e. *quaternary*) fyrir en árið 2021. Ef sú nefnd staðfestir tillöguna fer málið áfram til alþjóðlegu nefndarinnar um jarðlagafræði, svo það gætu enn liðið mörg ár þangað til mannöldin verður formlega að nýju tímabili jarðsögunnar.¹⁰

Fyrir jarðlagafræðina skiptir í sjálfu sér ekki máli að nafn hins nýja tímabils innihaldi vísun í manninn. Ólík tímabil heita eftir margvíslegum hlutum og eitt til dæmis eftir héraðinu Devon í Englandi einungis vegna þess að þar fundust merkileg jarðlög frá því tímabili. Öll önnur jarðsögutímabil tilheyra fjarlægri fortíð og jarðlagafræðingar aðgreina þau með tilvísun til ummerkja um breytingar sem finnast í jarðlöggunum. Til að rökstyðja tilvist mannaldarinnar þarf hins vegar að framkvæma ákveðna hugsunartilraun sem gengur

⁸ Til að mynda hafa verið stofnuð þrjú tímarit sem eru tileinkuð umfjöllun um mannöldina: *The Anthropocene*, *The Anthropocene Review* og *Elementa: Science of the Anthropocene*.

⁹ Jeremy Davies, *The Birth of the Anthropocene*, bls. 69.

¹⁰ „Working Group on the ‘Anthropocene’“, vefsíða undirnefndarinnar um jarðlagafræði kvartertímabilsins, 2019, sótt 10. október 2019 af <http://quaternary.stratigraphy.org/working-groups/anthropocene/>.

út á að geta sér til um hvaða spor eftir athafnasemi mannsins í nútímanum myndu finnast í jarðlögum eftir hundrað milljón ár ef jarðfræðingar utan úr geimnum kæmu til að rannsaka jörðina löngu eftir að mannkynið væri horfið af sviðinu.¹¹

Inntak mannaaldarhugtaksins hefur breyst nokkuð frá því Paul Crutzen skrifaði um það fyrst, til dæmis hvað varðar tímasetninguna á byrjun tímabilsins. Crutzen miðaði upphaflega við iðnbyltinguna og einkaleyfið fyrir gufuvél James Watts árið 1784 vegna þess að þá hófst kolabrennsla í stórum stíl. Síðar hafa aðrir bent á að maðurinn hóf mun fyrr að hafa mikil áhrif á umhverfi sitt, til dæmis með því að brenna skóga og stunda akuryrkju, en ef miðað væri við það hæfist mannöldin um svipað leyti og hólósen fyrir um 11 þúsund árum.¹² Aðrir hafa bent á umhverfisáhrifin í kjölfar landnáms Evrópumanna í Vesturheimi.¹³ Ýmsum öðrum tímasetningum hefur verið velt upp en smám saman hefur það hlotið mestan hljómgrunn að setja niður upphafsdagsetningu mannaaldar í kringum 1950 þegar hin svokallaða mikla hröðun (e. *great acceleration*) hófst.¹⁴ Tímamótin um miðja tuttugustu öld felast annars vegar í því að um það leyti fóru stórveldin að sprengja kjarnorkusprengjur og hins vegar fara línuritin sem sýna losun gróðurhúsalofttegunda og ýmsa aðra mælikvarða á umhverfisáhrif að taka dramatíska sveigju uppávið.¹⁵ Þessi umsvif mannsins undanfarna áratugi og þau ferli í náttúrunni sem þau hafa hrundið af stað, svo sem útdauði tegunda, súrnun sjávar og bráðnun jökla og sífrera, munu skilja eftir sig margvísleg spor í jarðlögum að mati vinnuhópsins um mannöldina.¹⁶ En það eru ekki allir

¹¹ Jeremy Davies, *The Birth of the Anthropocene*, bls. 77. Sjá einnig bók Jan Zalasiewicz, sem er formaður vinnuhópsins um mannöldina, *The Earth After Us: What Legacy Will Humans Leave in the Rocks?*, Oxford: Oxford University Press, 2008.

¹² William Ruddiman, „The anthropogenic greenhouse era began thousands of years ago“, *Climatic Change* 61: 3/2003, bls. 261-293, og William Ruddiman, „The Anthropocene“, *Annual Review of Earth and Planetary Sciences* 41: 2013, bls. 45-68.

¹³ Kent G. Lightfoot o.fl., „European Colonialism and the Anthropocene: A View from the Pacific Coast of North America“, *Anthropocene* 4 /2013, bls. 101-115.

¹⁴ Paul Crutzen skipti sjálfur fljótlega um skoðun og lagði stuðning sinn við að setja niður upphaf mannaaldar um miðja tuttugustu öld. Sjá Will Steffen, Paul Crutzen og John R. McNeill, „The Anthropocene: Are humans now overwhelming the great forces of nature?“, *Ambio* 36: 8/2007, bls. 614-621.

¹⁵ „Great Acceleration“, á vefsíðu *International Geosphere-Biosphere Programme*, 2015, sótt 1. október 2019 af <http://www.igbp.net/globalchange/greatacceleration.4.1b8ae20512db692f2a680001630.html>.

¹⁶ Vinnuhópurinn um mannöldina miðar einnig við miðja tuttugustu öld í sínum skrifum. Sjá Jan Zalasiewicz o.fl., „The Working Group on the Anthropocene:

jarðfræðingar hrifnir af mannöldinni og hugmyndin hefur verið gagnrýnd á ýmsa vegu. Sumir hafa gagnrýnt að ummerkin sem geimverujarðfræðingar framtíðarinnar munu hugsanlega geta séð eru ekki ennþá að fullu komin fram og því ætti að bíða með að lýsa yfir upphafi mannaaldar.¹⁷ Það hefur einnig verið gagnrýnt að hvatinn að skilgreiningu mannaaldar sé pólitískur og að tilgangurinn með því virðist frekar vera að vekja almenning til vitundar um alvarleika loftslagsvandans en að það nýtist vísindunum.¹⁸ Aðrir hafa viljað flokka hugtakið undir fornleifafræði frekar en jarðfræði vegna þess að það nýtist betur til að fjalla um mannkynssöguna heldur en jarðsöguna.¹⁹

Þó að mannöldin haldi áfram að vera umdeild innan jarðfræðinnar þá virðist hugtakið svara ákveðinni þörf á sviði umhverfishugvísinda. Í lokin á greinargerð um gagnrýni jarðvísindamanna dregur vistrýnirinn Timothy Clark þá ályktun að fullyrða megi að mannöldin sé í raun gervi-jarðfræðilegt hugtak. Hann telur að það þjóni fyrst og fremst því hlutverki að vera lausleg þverfræðileg þýðing á þeim veruleika sem blasir við jarðvísindamönnum sem hjálpar til við að marka þáttaskil í sögulegum sjálfsskilningi mannsins.²⁰ Sagnfræðingarnir Christoph Bonneuil og Jean-Baptiste Fresoz benda á að þeir náttúruvísindamenn sem fundu uppá mannöldinni hafi ekki aðeins sett fram gögn um ástand plánetunnar heldur einnig reynt að svara því hvað leiddi til núverandi stöðu og hafi þar með lagt grunn að opinberri frásögn mannaaldar. Bonneuil og Fresoz segja að sú mannaaldarfræði sem þannig hafi orðið til líði fyrir skort á greiningu frá sjónarhóli hug- og félagsvísinda og leggja þeir til ýmis rannsóknarsvið í ólíkum greinum svo sem sagnfræði, stjórnmálafræði og heimspeki. Þeir gagnrýna meðal annars þá mynd sem hefur verið dregin upp af mannkyni sem hafi verið grunlaust um afleiðingar gjörða sinna og benda á að nútímavæðingu og þróun iðnaðar hafi ávallt fylgt meðvitund um slæm áhrif á umhverfið.²¹ Hugmyndin

Summary of evidence and interim recommendations“, *Anthropocene* 19/2017, bls. 55-60.

¹⁷ Jeremy Davies, *The Birth of the Anthropocene*, bls. 88-89.

¹⁸ Whitney J. Autin & John M. Holbrook, „Is the Anthropocene an Issue of Stratigraphy or Pop Culture?“, *GSA Today*, 22: 7/2012, bls. 60-61.

¹⁹ Kieran D. O'Hara, *A Brief History of Geology*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, bls. 243-244.

²⁰ Timothy Clark, *The Value of Ecocriticism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, bls. 21. Hann fjallar einnig ítarlega um þessa túlkun sína á mannöld í fyrri bók sinni: Timothy Clark, *Ecocriticism on the Edge: The Anthropocene as a Threshold Concept*, London: Bloomsbury, 2015.

²¹ Christoph Bonneuil og Jean-Baptiste Fresoz, *The Shock of the Anthropocene: The*

um mannöldina hefur þannig opnað fyrir umræðu um samband manns og jarðar en hefur samtímis sætt töluverðri gagnrýni innan hug- og félagsvísinda. Helsta gagnrýnin beinist að því að mannöldin gefi misvísandi mynd af þeirri þróun sem hefur leitt til núverandi vandamála vegna þess að gefið er í skyn að mannkynið sem heild sé gerandi. Þetta breiðir yfir þann veruleika að einungis hluti mannkyns, þ.e. ríkari hlutinn sem býr í þróuðum iðnríkjum, ber langmesta ábyrgð á losun gróðurhúsalofttegunda. Önnur algeng gagnrýni bendir á að yfirleitt er vandinn tengdur við tæknina sem leiðir til þeirrar röngu ályktunar að menn binda vonir sínar áfram við tæknilausnir í stað þess að beina athyglinni að þeim undirliggjandi samfélagslegu og efnahagslegu vandamálum sem þyrfti að leysa.²² Bók Gísla má skilja sem innlegg frá sjónarhóli mannfræðinnar í þessa gróskumiklu umræðu um mannöldina.

Í fyrsta hluta *Fjallsins sem yppiti öxlum* fjallar Gísli um mannöldina og nokkur hugtök sem ramma inn umfjöllunarefnið og sem hann síðan beitir til að túlka frásögn sína jafnóðum og hann segir frá. Honum verður tíðrætt um heimili eða bólstað mannsins. Hann fjallar um húsið sem hann ólst upp í. Sérstakt heimilifangið, „Bólstaður við Heimagötu á Heimaey“ (32), verður að einskönar tákni eða erkitýpu fyrir heimili almennt. Gísli fer því að nota orðið bólstað, sem almennt hugtak í umfjöllun sinni um umhverfi mannsins á jörðinni, frá heimilinu sjálfu til jarðarinnar allrar:

Ból-staður vísar hins vegar dýpra, til þrívíðs heimilis, róta eða jarðsambands, til órjúfanlegra tengsla manns og jarðar. Á vissan hátt eru hýbýlin sem menn eru fæddir í hinn eiginlegi bólstaður þeirra, miðpunktur heimsins, sjónarhóllinn sem horft er frá meðvitað og ómeðvitað. (12)

Síðar í frásögninni öðlast Bólstaður við Heimagötu aðra táknræna vídd þegar heimili fjölskyldunnar brennur og hverfur undir hraun. Hann verður þá að tákni fyrir þá ógn sem steðjar að bólstað manna almennt, jörðinni, sem er líka í vissum skilningi að brenna, að minnsta kosti að hitna. Ljósmyndin af Bólstað að brenna, sem birt er í *Fjallinu sem yppiti öxlum*, er eitt af því sem

Earth, History, and Us, David Fernbach þýddi úr frönsku, London & New York: Verso, 2016. Þessi gagnrýni er rakin nákvæmlega í 3. og 4. kafla.

²² Jeremy Davies, *The Birth of the Anthropocene*, bls. 52–54. Í þessu sambengi hefur verið bent á að kannski væri meira við hæfi að nefna hið nýja jarðsöguskeið öld auðmagnsins (e. *capitalocene*). Sjá Jason Moore, „The Capitalocene, Part I: On the Nature and Origins of Our Ecological Crisis“, *The Journal of Peasant Studies* 44: 3/2017, bls. 594–630.

ýtti við Gísla að skrifa verkið og segja má að þetta myndmál sé lykillinn að merkingu bókarinnar.

Í framhaldi af hugleiðingum um bólstaðinn ræðir Gísli um nýjan veruleika mannsins og segir að nú þurfi að bæta hugmyndinni um nánd jarðar inn í greiningar á aðstæðum mannkyns. Einstaklingar eru ekki aðeins tengdir öðrum einstaklingum í félagslegri heild, heldur líka tengdir jörðinni sem þeir búa á. „Við erum líka gerð úr lífrænum og jarðneskum tengslum og án þeirra værum við aðeins svipur hjá sjón“ (24). Nánd jarðar er að mati Gísla fyrirbæri sem er óhjákvæmilegt að velta betur fyrir sér nú þegar maðurinn er orðinn jarðfræðilegt afl og farinn að skrá nýjan kafla í jarðsögunni.

Gísli talar um nauðsyn þess að fræðimenn afmarki sig ekki of mikið inni á sínu fræðasviði í glímunni við spurningar sem tengjast mannöldinni heldur reyni að brúa gjána á milli náttúruvísinda og mannvísinda. Sjálfur hefur hann um langt skeið fengist við rannsóknir af þessu tagi. Þær hafa ekki einskorðast við umfjöllun um mannöldina heldur hefur hann líka fengist við að tengja saman félagslega og líffræðilega mannfræði.²³ Í því samhengi varð til hugtakið lífsambönd (e. *biosocialities*). Hugtakið jarðsambönd (e. *geosocialities*) sem Gísli setti fram í grein sem hann skrifaði ásamt Heather Anne Swanson er önnur tilraun til slíkrar brúarsmíðar.²⁴ Það vísar til þess hvernig lífið og jörðin fléttast saman með margvíslegum og oft bókstaflegum hætti. Swanson segir til að mynda frá því hvernig ákveðnar steintegundir myndast í höfði fiska. En Gísli einbeittir sér að þeim sérstæðu jarðsamböndum sem urðu til þegar Vestmannaeyingar dældu vatni á hraunið sem stefndi á byggðina í Heimaey og tóku þannig þátt í mótun þess, svo úr varð mannmótað berg. Oftar hefur verið fjallað um hvernig líf tengist og jafnvel hvernig líf mannsins tengist öðru lífi, en tengsl manna og þess sem ekki er á lífi hefur viljað gleymast:

Hugtakið jarðsamband gæti hjálpað okkur að skilja betur tengslin milli þess sem er lifandi og þess sem við höfum yfirleitt talið að væri það ekki (þar með talin eldfjöll, grjót og hraun).

²³ Sjá t.d. bókina sem hann ritstýrði ásamt Tim Ingold, *Biosocial Becomings: Integrating Social and Biological Anthropology*, New York: Cambridge University Press, 2013, og bókina *Nature, Culture and Society: Anthropological Perspectives on Life*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, og glímu hans við erfðafræðina í bókinni *Anthropology and the New Genetics*, Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2007.

²⁴ Gísli Pálsson og Heather Anne Swanson, „Down to Earth – Geosocialities and Geopolitics“, *Environmental Humanities* 8: 2/2016, bls. 149-171.

Fátt er betra dæmi um „líf“ en eldvirknin sem hér er gerð að umtalsefni. Eldfjöll iða af lífi þótt þau leggist í dvala lengur eða skemur og margur talar um eldfjallið sitt með tilhlýðilegri virðingu. (26)

Til að renna enn einni stoð undir samanburðinn á reynslu Eyjamanna af Heimaeyjargosinu og stöðu mannkyns almennt gagnvart mannöldinni segir Gísli frá listaverki frönsku listakonunnar Nelly Ben Hayoun. Hún mótaði eftirmyndir þekktra eldfjalla og kom fyrir inni í stofu hjá fólki sem hafði boðið sig fram til að fóstta þau. Innan í þeim hafði hún komið fyrir hvellhettum og sprengiefni svo annað slagið kom gos. Með þessu vildi listakonan ögra öryggistilfinningu fólks inni í stofunni og láta það upplifa hvernig það er að lifa við stöðuga ógn af eldfjalli eða annarri tegund af náttúruvá. Gísli bendir á aðra leið til að túlka verkið:

Hlýnun jarðar er risavaxið eldfjall inni í stofu. Maðurinn hefur myndað hættulegt og náíð samband við jörðina allt frá því að tekið var að brenna kolum í verksmiðjum í þágu auðmagns og iðnaðar. Það hefur ekki farið fram hjá neinum að kolin úr djúpum jarðar höfðu mikil áhrif á líf manna. Fáir hafa hins vegar haft minnsta grun um, fyrr en nú, að kolabúskapurinn myndi breyta jörðinni svo um munaði. (38)

Hann líkir þessu við stöðu Eyjamanna sem vissulega hafa eldfjall inni í stofu hjá sér og þjuggu auk þess ofan á kraumandi kviku í rúman áratug. Alveg frá Surtseyjargosinu í nóvember 1963 og þangað til gaus í Heimaey tæpum tíu árum seinna í janúar 1973 var kvikan skammt undir yfirborðinu og beið færís að komast upp. Mörgum Eyjamönnum finnst óþægilegt að hugsa til þess að þeir hafi í öll þessi ár verið grandalausir um að eldfjallið væri að búa sig undir að gjósa (39). Á sama hátt hafa flestir hingað til verið alveg grunlausir um að iðnbyltingin og lifnaðarhættir nútímamannsins á Vesturlöndum myndu hafa þau víðtæku áhrif á jörðina sem nú hefur komið í ljós.

Ofangreind hugtök eru öll mjög mikilvæg fyrir frásögn Gísla af eigin uppvexti og eldgosinu í Heimaey vegna þess að hann túlkar í raun allt í bókinni jafnóðum með hliðsjón af þessum hugtökum: mannöld, bólstaður, nánd jarðar og jarðsambönd. Samtímis má líta á þau sem framlag til mannaldarfræða. Það er ekki síst greiningin á jarðsamböndum Eyjamanna í gosinu sem er nýmæli vegna þess að hraunkælingin er enn eitt dæmið um það sem er kjarninn í mannaldarhugtakinu, þ.e. að maðurinn sé mótandi afl í jarðsögunni.

Sjálfsævisaga, endurminningar eða sjálfs-etnógrafía?

Í upphafi minntist ég á að bókin væri að hluta sjálfsævisaga Gísla, en ef maður kannar málið nánar þá fellur hún ef til vill ekki svo vel að þeirri skilgreiningu. Franski bókmenntafræðingurinn Philippe Lejeune setti fram þekkta skilgreiningu á sjálfsævisögum í greininni „The Autobiographical Pact“ sem hljóðar svo: „Upprifjun liðins tíma í lausu máli skrifuð af raunverulegri manneskju varðandi hennar eigin tilvist, þar sem einstaklingsbundið líf hennar er í brennidepli, sérstaklega saga persónuleikans.“²⁵ Hann leggur auk þess til að kápan og titilsíða bókar séu taldar með sem hluti af textanum því þá geti maður borið saman nafn höfundarins, sögumanns og aðalpersónu og að auki leitað vísbendinga í titli eða undirtitli um hvers konar verk er um að ræða.²⁶ Í *Fjallinu sem yppti öxlum* eru höfundur og sögumaður sannarlega sami maðurinn og aðalpersónan að auki sú sama í nokkrum köflum en dregur sig í hlé í þeim köflum sem fjalla um eldgosid og hraunkælinguna. Bókin inniheldur frásögn í lausu máli um atburði úr fortíð en áherslan er að vísu ekki á að segja alla ævisöguna eða útlista þroska sjálfsins. Út af þessu og því að bókin fjallar að mestu leyti um ákveðna sögulega atburði og persónur sem tengjast þeim væri kannski réttara að kalla bókina endurminningar.²⁷ Það gerir bókmenntafræðingurinn Viðar Hreinsson sem vitnað er í á kápunni: „Tímamótaverk sem fléttar saman ferskum fræðastraumum og persónulegum endurminningum.“ Undirtitillinn „Maður og náttúra“ gefur upplýsingar um að umfjöllunarefnið sé samband manns og náttúru en ef hann er tekinn bókstaflega getur hann vísað til ákveðins manns, Gísla Páls-sonar, og tiltekens náttúrufyrirbæris, eldfjallsins Helgafells. Í ljósi undirtitilsins eru aðalpersónurnar því tvær, en ekki bara ein líkt og í flestum sjálfsævisögum: Gísli og eldfjallið. Í titlinum er fjallið auk þess persónugert þar sem það „yppti öxlum“. Vissulega geta fjöll haft axlir eins og menn, en að yppa öxlum er líkamstjáníng sem gefur í skyn atbeina og sjálfstæða hugsun fjallsins, þ.e.a.s. því stendur á sama um manninn. Titillinn felur í raun í sér eftirfarandi spurningu: kærir maðurinn sig sömuleiðis kollóttan um náttúruna?

Samkvæmt þessari túlkun á kápu og titilsíðu er bókin því einhverskonar

²⁵ Philippe Lejeune, „The Autobiographical Pact“, *On Autobiography*, ritstj. Paul John Eakin, Katherine Leary þýddi úr frönsku, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1989, bls. 3-30, hér bls. 4. Mín þýðing úr ensku.

²⁶ Sama rit, bls. 13.

²⁷ „Endurminningar“, *Hugtök og heiti í bókmenntafræði*, ritstj. Jakob Benediktsson, Reykjavík: Mál og menning og Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, 2008[1983], bls. 70.

sjálfsævisaga nema hvað saga persónuleikans er ekki sérstaklega í brennidepli heldur spurningin um samband manns og náttúru. Gísli skrifar frá nýjum sjónarhóli mannaaldar og einbeittir sér að því að greina jarðsambönd en það eru mörg fordæmi fyrir svipaðri hugsun um órjúfanleg tengsl mannsins við umhverfi sitt í bæði íslenskum og erlendum bókmenntum.²⁸ Um leið og hægt er tala um sögur af örlögum fólks á tvífundnalandi mannaaldar sem nýja bókmenntagrein þá kallast slíkar sögur á við eldri bókmenntir um aðlögun að breyttu umhverfi og söknuði eftir horfnum heimkynnum, líkt og sögur sem tengjast fólksflutningum milli landa eða úr sveit í borg. Gott dæmi um hið síðarnefnda eru bækur Þórbergs Þórðarsonar um Suðursveit þar sem hann ólst upp og ljóðlist enska nítjándu aldar skáldsins John Clare sem orti um æskustöðvar sínar í Helpstone og náði aldrei að aðlagast því að búa í borg á síðari hluta ævi sinnar. Þeir tveir hafa verið kallaðir skáld heimkynnanna.²⁹

Gísli Pálsson hefur áður skrifað tvær ævisögur, annars vegar um mannfræðinginn og landkönnuðinn Vilhjálms Stefánsson³⁰ og hins vegar um Hans Jónatan, þrælinn sem stal sjálfum sér og gerðist kaupmaður í Djúfavogi.³¹ Kannski var því ekki óeðlilegt fyrir hann að snúa sér næst að því að skrifa um eigin ævi. En það þarf reyndar ekki að leita langt að skýringum á því hvers vegna hann fór að skrifa um líf sitt, því Gísli gerir skilmerkilega grein fyrir því í inngangskafli bókarinnar, „Bólstaðir“. Tveir aðskildir atburðir ýttu sérstaklega við honum að fara að rifja upp æskuna. Bókin hefst á frásögn af því að gosið í Eyjafjallajökli hafi orðið honum hvatning til að skrifa um eldgos, náttúruhamfarir og tengsl manna og jarðar frá sjónarhóli sinna fræða. Það er strax ákveðinn sjálfsævisögulegur strengur í áhuganum því Gísli segir einnig að honum hafi fundist Eyjafjallajökulgosið 2010 tengjast sér persónulega

²⁸ Sem dæmi um bókmenntir um samband manns og náttúru mætti nefna allt frá *Gunnlaðar sögu* Svövu Jakobsdóttur til *Walden* eftir Henry David Thoreau og mikið af rómantískri ljóðlist. Enda hafa rannsóknir á náttúruljóðlist rómantískra skálda frá upphafi verið eitt af helstu viðfangsefnum bókmenntafræðinga sem stunda vistrýni, sbr. rannsókn Jonathan Bate á enskri rómantík, *The Song of the Earth*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000. Og fyrir íslenska rómantík mætti benda á sambærilega bók Sveins Yngva Egilssonar, *Náttúra ljóðsins: Umbverfi íslenskra skálda*, Reykjavík: Bókmennta- og listfræðistofnun Háskóla Íslands/Háskólaútgáfan, 2014.

²⁹ Viðar Hreinsson, „Afturhvarf og opinberun Þórbergs“, *Að skilja undraljós: Greinar um Þórberg Þórðarson, verk hans og hugðarefni*, ritstj. Bergljót S. Kristjánsdóttir og Hjalti Snær Ægisson, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2010, bls. 45.

³⁰ Gísli Pálsson, *Frægð og firnindi: Ævi Vilbjálms Stefánssonar*, Reykjavík: Mál og menning, 2003.

³¹ Gísli Pálsson, *Hans Jónatan: Maðurinn sem stal sjálfum sér*, Reykjavík: Mál og menning, 2014.

Því Eyjafjöllin blöstu alltaf við frá Heimaey þar sem hann ólst upp. Þó fjallar Gísli lítið um það eldgos. Eyjafjallajökull þjónar fyrst og fremst sem minningarkveikja. Eitt eldgos verður til þess að hann rifjar upp Heimaeyjargosið tæpum 40 árum fyrr.

Önnur minningarkveikja hefur mikil áhrif. Það er ljósmynd sem æskuvinur Gísla, Eiríkur Þór Einarsson, tók af bernskuheimili hans, Bólstað, í miðju gosi og er birt í bókinni. Eiríkur var á ferð í hverfinu þar sem þeir ólust upp á meðan á gosinu stóð til að athuga sitt hús, en varð vitni að því þegar hraunið náði til Bólstaðar og kveikti í húsinu svo það brann til grunna á skömmum tíma. Seinna rann hraunið yfir húsið svo að rústir þess hurfu alveg. Gísli segir að ljósmyndin af bruna Bólstaðar hafi haft svo sterk áhrif á sig að líklega hafi hún átt þátt í því að hann skrifaði bókina. En í meðförum hans fær ljósmyndin meira en bara persónulega merkingu fyrir hann og fjölskyldu hans, hann túlkar hana sem tákn fyrir ástand heimsins í nútímanum:

Myndin sýnir fyrirferðarmikið sjónvarpsloftnetið á þakskeggi Bólstaðar [...]; það nemur enn einhver merki „að sunnan“ en það er enginn heima til að taka við þeim. Er þetta nútíminn í hnotskurn, áminning um veikburða tilraunir til að bregðast við ógnvekjandi náttúruvá og skeytingarleysi fólks nær og fjar þrátt fyrir ótvíræða vitneskju um ástand heimsins? (13)

Hérna tengjast saman persónulegur söknuður og almennari vitund um að heimurinn stendur frammi fyrir alvarlegum umhverfisvandamálum sem ógna heimilum mjög margra á svipaðan hátt og eldgosíð ógnaði heimilum Eyjamanna.

Allt þetta verður til þess að þegar Gísli reifar einskonafrásýningu bókarinnar þá fléttast saman tvö markmið: þörf fyrir að rifja upp bernskuna og fræðileg löngun til að svara ákveðnum rannsóknarspurningum:

Ritun þessarar bókar helgast að einhverju leyti af þörf fyrir að hverfa á slóðir bernsku minnar. Æskustöðvarnar í Eyjum voru horfnar í tvennum skilningi – þær hvíldu undir gjóskulögum hugans sem hafa hrannast upp á lífsleiðinni og undir hraun sem rann úr öxl Helgafells árið 1973. Þetta vakti með mér bæði einskæra forvitni og ljúfsáran söknuð. Löngunin eftir veröld sem er horfin, eftir bólstað sem aldrei kemur til baka, á sér langa sögu og hún er breytileg frá einum tíma til annars. Hvaða bóli tilheyrir maður? Gæti maður átt samleið með hraunbreiðum? Samsamað sig við

fjöll eða myndað náíð samband við samtíma atburði í jarðsögunni, sambærilegt við þann félagsskap sem margur tengir við fæðingardag, erfðamörk og stjörnumerki? Hvaða jörð er það sem maður er „kominn af“? (11)

Þessi aðferð Gísla að blanda túlkun og greiningu á ákveðnu viðfangsefni saman við frásögn af sjálfum sér er að mörgu leyti í samræmi við þá aðferðarfræði sem kallast sjálfs-etnógráfía (e. *auto-ethnography*). Þessi nálgun að etnógráfíu gengur út á að mannfræðingurinn eða þjóðfræðingurinn beinir athygli sinni inn á við, framkvæmir rannsóknina í eigin heimalandi og beinir um leið kastljósi að sjálfum sér sem rannsakanda.³² Þó að aðferð Gísla svipi til sjálfs-etnógráfunnar þá rökstyður hann það hversu mikið pláss fer undir frásögnina af honum sjálfum á annan hátt, þ.e. með vísun í kenningar Donnu Haraway og Karen Barad um að alger hlutlægni í rannsóknum sé ómöguleg og því beri rannsakandanum að gera grein fyrir sjálfum sér.³³ Hann orðar það þannig í bókinni að hann telji réttast að þeir sem fjalla um jörðina „sýni skilríki sín“ og jafnframt að „ríkisfangið [...], bólstaðurinn, sé sjálf jörðin“ (186). Með hliðsjón af þessu sést að sjálfsævisagan sem hann rekur þjónar þeim tilgangi að gera grein fyrir stöðu Gísla sem rannsakanda gagnvart viðfangsefninu, sem er tengsl manns og jarðar. Og sú sjálfsmynd sem mestu máli skiptir eru jarðsamböndin, þ.e. hvernig Gísli tengist jörðinni. Áherslan er alltaf á þetta þó að frásögnin fjalli líka um annað, eins og til að mynda samskipti við foreldra og systkini, skólagöngu, vini og áhugamál. Hlutur sjálfsævisögulega efnisins er þó töluvert meiri en nauðsynlegt væri til þess eins að uppfylla aðferðarfræðileg skilyrði sjálfs-etnógráfunnar eða til þess að lesandinn átti sig á hvar rannsakandinn stendur gagnvart viðfangsefni sínu. Hugsanlega má skilja betur skýringar Gísla á því hvers vegna hann segir svo mikið frá eigin ævi með því að hafa það í huga að það er algenget stef í sjálfsævisögum að höfundurinn leggi á sig lykkju í formála verksins til að réttlæta það að tala um sjálfan sig.³⁴

³² Sjá t.d. C. Ellis og A. Bochner, „Autoethnography, personal narrative, reflexivity: researcher as subject“, *Handbook of Qualitative Research*, ritstj. Norman K. Denzin og Yvonna S. Lincoln, Thousand Oaks, London og New Delhi: Sage Publications, 2000, bls. 733-768.

³³ Donna Haraway, „Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective“, *Feminist Studies* 14: 3/1988, bls. 575-599. Og Karen Barad, *Meeting the Universe Halfway: Quantum Physics and the Entanglement of Matter and Meaning*, Durham, NC: Duke University Press, 2007.

³⁴ Sjá Gunnþórunn Guðmundsdóttir, *Representations of Forgetting in Life Writing and*

Í greininni „Living Autobiographically“ dregur bókmenntafræðingurinn Paul John Eakin saman niðurstöður af áratugalöngum rannsóknnum sínum á spurningunni hvers vegna fólk skrifar sjálfsævisögu. Hann skiptir ólíkum svörum sem hann hefur fundið við þessari spurningu í þrjá flokka. Í fyrsta lagi eru sjálfsævisögur skrifaðar vegna þess að höfundar þeirra hafa óútskýranlega þörf sem reynist ómögulegt að kveða niður; þeir nefna gjarnan að þeir þurfi að skrifa og að ekkert geti stöðvað þá. Eakin fjallar í sömu grein um aðra ástæðu fyrir sjálfsævisöguskrifum, nefnilega að margar sjálfsævisögur virðast eiga rætur að rekja til þess að fólk þjálfast í því alveg frá barnæsku að segja sögur af sjálfu sér til þess að skapa sjálfsmynd. Loks tiltekur hann þriðja flokkinn af sjálfsævisögum þar sem höfundurinn virðist hafa sviðsett minnisathafnir til þess að geta síðar munað eftir minningum sínum á tilteknum augnablikum. Tilurð slíkra sjálfsævisagna er flókið ferli þar sem lífinu er að vissu leyti lifað til að búa til minningar svo þær geti síðar orðið efniviður í sjálfsævisögu.³⁵

Snúum okkur þá aftur að Gísla. Ástæðuna fyrir því að hans eigin ævi sækir svo mikið á texta sem er öðrum þræði fræðibók er líklega nærtækast að skýra með þeim hvötum sem Gísli tilgreinir fyrir skrifunum. Í tilvitnuninni hér að ofan nefndi hann „þörf fyrir að hverfa á slóðir bernsku minnar“ (11) og „einskæra forvitni og ljúfsáran söknuð“ (11) í tengslum við æskuheimilið sem hvarf undir hraun. Í lok bókarinnar minnst Gísli aftur á ljósmynd Eiríks Þ. Einarssonar af Bólstað að brenna og segir að hún hafi ýtt við honum að skrifa og að orðin hafi „verið eldsumbrot innra með mér, eins og skáldið Jón Kalmann kemst hnyttilega að orði í einkunnarorðum þessarar bókar, kvika sem varð að komast út.“ (184) Þessar yfirlýsingar eru í raun samhljóða fyrsta svarinu sem Eakin fann við spurningunni um ástæður sjálfsævisöguskrifa. Þessi þörf fyrir að segja frá eigin ævi og hverfa á æksulóðirnar sem brýst fram á ýmsum stöðum í bókinni gerir hana að einhverju meira en einungis fræðibók og hún verður þrátt fyrir allt líka að teljast sjálfsævisaga.

Eitt sjónarhornið sem Gísli notar til að setja sjálfsævisögu sína í samhengi er að benda á að mannöldin er talin hefjast um miðja tuttugustu öld og hann sjálfur fæddist 22. desember 1949 svo að þegar árið 1950 hófst var Gísli rúmlega vikugamall og er því nánast jafnaldri manndar.³⁶ Gísli

Fiction, London: Palgrave Macmillan, 2017, bls. 25-46.

³⁵ Paul John Eakin, „Living Autobiographically“, *Biography* 28: 1/2005, bls. 1-14.

³⁶ Það er að segja ef miðað er við að mannöldin hefjist um miðja 20. öld, en sumir vilja frekar miða við iðnbyltinguna og uppfinningu gufuvélarinnar árið 1784 eða einhverja aðra dagsetningu. Samkvæmt þeim skilningi hefst annað skeið manndar, sem kallað

og mannöldin hafa lifað samhliða frá byrjun þótt hugmyndin um mannöldina hafi ekki komið fram fyrr en upp úr aldamótum. Þessi samsömun ævinnar við jarðsögulegt tímabil er það sem einna helst gefur frásögn Gísla sérstöðu sem sjálfsævisaga. Til að átta sig á þessu er upplýsandi að tengja hér umræðuna við það sem Mark Freeman og Jens Brockmeier hafa kallað frásagnarráðvendni (e. *narrative integrity*) í sjálfsævisögun.³⁷

Kenning þeirra er í grófum dráttum að það hvernig fólk segir frá eigin lífi hafi í gegnum tíðina verið í tengslum við siðferðislegar hugmyndir um mannsævina eða hið góða líf svo notað sé orðalag frá Aristótelesi. Frásagnarráðvendnin felst þá í því að hversu miklu leyti frásögnin af eigin lífi samræmist siðferðislegum hugmyndum höfundarins eða samfélagsins um hið góða líf. Það er mjög mismunandi eftir tímabilum hugmyndasögunnar hvort til staðar séu vel mótaðar hugmyndir sem geta þjónað sem viðmið við mótun sjálfsmynda. Það siðferði sem er ríkjandi í þessu tilliti hefur jafnframt áhrif á þau form sjálfsævisögulegrar frásagnar sem standa til boða. Freeman og Brockmeier setja þróun þessa samspils siðferðis og sjálfsævisagna upp í grófa hugmyndasögulega skissu á eftirfarandi hátt:

Það sem virðist hafa gerst frá grísku fornöldinni og fram til nútímans – svo að hætt sé á tilgátu um grófa sögulega skissu – er að fyrri hugmyndir um sjálf (e. *self*) og sögu, sem byggðu á samþykktum fyrirmyndum um hið góða líf af því tagi sem holdgast í sögulegum birtingarmyndum borgarans í gríska borgríkinu, rómverska húsbóndanum, trygglynda munkinum, hugrakka stríðsmanninum, og svo framvegis, viku smám saman fyrir opnari, fjölbreyttari og sundurleitari hugsjónum. Í ýktustu tilfellunum virðast þessar hugsjónir og gerðir mannlegs lífs sleppa því alveg að líkja eftir fyrirmyndum. Það virðist vera að þótt fyrr á öldum hafi verið til vel afmarkaðar hugsjónir um sjálfið og vel afmarkaðar hugsjónir um ævisögur, þá hafi þessar fyrirmyndir vikið, í nútímanum og sérstaklega í síðnútímanum, fyrir gerðum sjálfsins sem virðast vera alveg lausar við fyrirmyndir. Þetta hefur gerst samhliða örri fjölgun

er hin mikla hröðun (e. *great acceleration*) eftir seinni heimsstyrjöldina. Sjá umræðu um tímasetningu upphafs mannaaldar hjá Bonneuil og Fressoz, *The Shock of the Anthropocene*, bls. 14-17, og Jeremy Davies, *The Birth of the Anthropocene*, bls. 43-48.

³⁷ Mark Freeman og Jens Brockmeier, „Narrative integrity: Autobiographical identity and the meaning of the “good life“, *Narrative and Identity: Studies in Autobiography, Self and Culture*, ritstj. Jens Brockmeier og Donal Carbaugh, Amsterdam og Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001, bls. 75-99.

mögulegra lífsfrásagna þar sem engin þeirra er talin sérstök hugsjón frekar en önnur.³⁸

Póstmóðernískar sjálfsævisögur hafa samkvæmt Freeman og Brockmeier í það heila einkennst af höfnun á stórsögum (e. *grand narrative*) og þar á meðal ídealískum hugmyndum um sjálfíð, svo að þær hafa reynt að brjóta upp hugmyndina um vel mótaða sjálfsmynd. Þó leiddi þessi póstmóðerníska viðleitni til að hafna upphöfnum hugmyndum um sjálfíð til þess að önnur tegund frásagnarráðvendni varð til, þ.e. sem gengur út á að sýna opið sjálf, án miðju og með margar hliðar sem inniheldur margar mögulegar raddir.³⁹

Ólíkt þessum sjálfsævisögum sem mynda endapunkturinn í hugmynda-sögulegri skissu Freemans og Brockmeiers þá er greinilegt að í sjálfsævisögu Gísla liggur ákveðið gildismat til grundvallar sem tengist þeirri stórsögu sem felst í hugmyndinni um mannöld og það leiðir til nýrrar gerðar af frásagnarráðvendni. Í sögu Gísla af ævi sinni eru það tengslin við jörðina sem skipta mestu máli fyrir sjálfsmyndina og undirliggjandi eru siðferðislegar hugmyndir um að „hið góða líf“ feli í sér hvort tveggja náin tengsl við jörðina og meðvitund um að hlúa að bólstað mannsins á jörðinni. Í samræmi við þetta nýja gildismat sem hefur orðið til andspænis breyttum veruleika mannaaldar gerir Gísli í fyrsta hluta bókarinnar, sem heitir „Jarðsambönd“, grein fyrir tengslum sínum við jörðina, þ.e. sínum jarðsamböndum. Til dæmis segir hann frá þeim eldfjöllum sem gusu árið sem hann fæddist, en það íslenska eldfjall sem gaus næst fæðingardegi hans var Hekla 1947. Hraunið úr því gosi er því sá hluti Íslands sem er nálægast því að vera jafnaldri Gísla, en auk þess veltir hann því fyrir sér hvort askan úr Heklugosinu sem barst til Heimaeyjar hafi bókstaflega orðið hluti af sér og systkinunum í ljósi þess að foreldrarnir hafi líklega innbyrt eitthvað af henni. Annað dæmi um jarðsamband Gísla er að hann segir frá vist sinni í sveit í Landeyjum þar sem hann vann ýmis störf. Þar lærði hann að meta náttúruna og safnaði t.d. fuglseggjum sem hann blés úr og setti í kassa uppí hillu hjá sér.

Gísli býr í Bólstað fram að fermingu. Þá flutti hann í nýtt hús sem foreldrar hans byggðu og svo flytur hann frá Vestmannaeyjum til að fara í Menntaskólann á Laugarvatni. Síðar fer hann í framhaldsnám til Manchester, þar sem hann er staddur árið 1973 þegar eldgosíð í Heimaey hefst. Sjálfsævisögulega efnið er mest áberandi í fyrsta hlutanum um jarðsamböndin. Þegar hann flytur burt flýst þungamiðja frásagnarinnar yfir á sjálft eldgosíð, aðdraganda þess og viðbrögðin við því. Eftir að eldgosafrásögninni

³⁸ Sama rit, bls. 89. Mín þýðing úr ensku.

³⁹ Sama rit, bls. 89-90.

lýkur snýr Gísli sér aftur að eigin ævi í kaflanum „Tvífundnaland“ þar sem hann segir frá því þegar hann kom í fyrsta skipti aftur til Eyja eftir eldgosið og sá rústir æskuheimilisins undir grjóti og ösku.

Maður, eldfjall og eldrit á mannöld

Eftir að Gísli er fluttur að heiman kemur að frásögninni af Heimaeyjargosinu og til að átta sig betur á þessum hluta verksins er gagnlegt að setja hann í samhengi við aðrar frásagnir af eldgosum á Íslandi, sem stundum hafa verið nefnd eldrit.

Allt frá upphafi byggðar í landinu hafa eldgos sett mark sitt á líf manna, en þó virðist ekki mikið hafa verið skrifað um þau fram eftir öldum ef litið er til þeirra handrita sem hafa varðveist. Annað stærsta eldgos Íslandssögunnar, Eldgjárgosið árið 939, var sambærilegt að stærð við Skaftárelda og ekki ósennilegt að það hafi valdið hallæri í líkingu við Móðuharðindin.⁴⁰ Samt hafa ekki fundist neinar skrifaðar heimildir um það nema ein setning í Landnámu: „Molda-Gnúpr seldi mörpum mörnum af landnámi sínu, ok gerðisk þar fjölbyggt, áðr jarðeldr rann þar ofan, en þá flýðu þeir vestr til Høfðabrekku ok gerðu þar tjaldbúðir, er heitir á Tjaldavelli“.⁴¹ Ýmsir hafa þó velt fyrir sér hvort lýsingin á Ragnarökum í *Völuspá* kunnri að hafa byggt á reynslu af Kötlugosi á tíundu öld⁴² en sé tekið mið af rannsóknum jarðfræðinga á tímasetningum gosa væri Eldgjárgosið þá líklegasta fyrirmyndin.⁴³ Frægasta eldgos miðaldabókmenntanna er að finna í frásögninni af kristnitökunni á Alþingi árið 1000 í *Kristni sögu* þegar Snorri goði kveður í kútinn talsmenn heiðninnar, sem vildu nota fréttir af eldgosu á Helligsheiði sem rök gegn trúskiptunum því goðin væru greinilega orðin reið. Snorri spyr einfaldlega á móti: „Um hvat reiddust goðin, þá er hér brann hraunit, er nú stöndum vér á?“⁴⁴ Að auki var minnst á eldgos öðru hvoru í annálum miðalda, en ritun samfelldra lýsinga á eldgosum hófst ekki fyrr en undir lok 16. aldar.

⁴⁰ Clive Oppenheimer o.fl., „The Eldgjá eruption: Timing, long-range impacts and influence on the Christianisation of Iceland“, *Climatic Change* 147: 3-4/2018, 369-381, hér bls. 379.

⁴¹ Ari Þorgilsson, *Íslendingabók: Landnámabók*, ritstj. Jakob Benediktsson, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968, bls. 330.

⁴² Sigurður Nordal, „Inngangur“, *Völuspá*, Reykjavík: Háskóli Íslands, 1923, bls. 82 og 123-124. Sjá einnig Sigurður Þórarinnsson, *Heklueldar*, Reykjavík: Sögufélagið, 1968, bls. 20-22.

⁴³ Gunnar Karlsson, *Lífshjörg Íslendinga frá 10. öld til 16. aldar*, Reykjavík: Háskólaútgáfan 2009, bls. 17-22.

⁴⁴ Kristni saga“, *Íslendinga sögur*, 1. bindi, ritstj. Guðni Jónsson, Reykjavík: Íslendingasagnaútgáfan, 1946, bls. 270.

Ástæðan fyrir því að skrásetning af þessu tagi hófst var að yfirvöld, ýmist kirkjan eða eftir siðaskipti konungurinn, kröfðust þess að fá skýrslur um efnahagsleg áhrif náttúruhamfaranna og hvernig skatttekjur myndu skerðast. Framan af eru skýrslurnar þó settar í guðfræðilegt samhengi og eldgosin túlkuð sem refsing Guðs eða áminning um dómsdag. Hugmyndafræðilegt samhengi eldgosa breytist þegar líður á 18. öld, t.d. í ritum Hannesar Finnsónar um Heklugos 1766 og Magnúsar Stephensen um Skaftárelda, þar sem þau eru skoðuð frá sjónarhóli náttúruvísinda.⁴⁵ Um ekkert eldgos voru skrifuð jafn mörg eldrit eins og um Skaftárelda. Samkvæmt talningu Þorvaldar Þórðarsonar eru til tuttugu ritaðar samtímaheimildir um gosið í Lakagígum eftir þrettán ólíka höfunda.⁴⁶

Á níttjándu öld mennta sig fleiri Íslendingar í náttúrufræði og vísindalegar rannsóknir á jarðfræði landsins aukast. Ýmsir glímdu á þessu tímabili við að skrifa sögu eldgosa á Íslandi án þess að ljúka verkinu, m.a. Jónas Hallgrímsson⁴⁷ og Jón Sigurðsson.⁴⁸ Helsti brautryðjandinn í eldfjallarannsóknum var Þorvaldur Thoroddsen og má kannski segja að hápunktinum í eldritagerð hafi verið náð þegar hann skrifaði eldfjallasögu Íslands á árunum 1909-1912.⁴⁹ Á tuttugustu öld fylgdu margir í fótspor Þorvaldar og gerðu garðinn frægan sem eldfjallafræðingar, t.d. Sigurður Þórarinsson, sem skrifaði auk vísindaritgerða ýmsar bækur ætlaðar almenningi sem mætti flokka sem eldrit, t.d. *Hekluelda* um sögu gosa í eldfjallinu.⁵⁰

Í grófum dráttum má skipta eldritum í tvo flokka hvað varðar byggingu frásagnarinnar. Annars vegar eldrit skrifuð af sjónarvottum sem bjuggu nálægt eldgosum og fylgdust með þeim frá degi til dags og skrásettu framvinduna. Þessar frásagnir eru eins og dagbækur þar sem dagsetningar stjórna

⁴⁵ Sveinbjörn Rafnsson, „Um eldritin 1783-1788“, *Skaftáreldar 1783-1784: Ritgerðir og heimildir*, Reykjavík: Mál og menning, 1984, bls. 258.

⁴⁶ Þorvaldur Þórðarson, „The 1783-1785 A.D. Laki-Grímsvötn eruptions I: A critical look at the contemporary chronicles“, *Jökull* 53: 2003, bls. 1-10, hér bls. 3.

⁴⁷ Sjá Jónas Hallgrímsson, „Eldfjallasaga“, *Ritverk Jónasar Hallgrímssonar*, III. bindi, ritstj. Haukur Hannesson, Páll Valsson og Sveinn Yngvi Egilsson, Reykjavík: Svart á hvítu, 1989, bls. 33-112.

⁴⁸ Jón Sigurðsson safnaði handritum sem innihéldu frásagnir um eldgos með það í huga að skrifa eldfjallasögu en komst aldrei í það verk, en Þorvaldur Thoroddsen mun hafa nýtt sér handritasafnið þegar hann stundaði sínar rannsóknir. Sjá handritin JS 425 4to og JS 422 4to, aðgengileg á netinu: https://handrit.is/is/manuscript/view/JS04-0425#side_ og https://handrit.is/is/manuscript/view/JS04-0422#side_.

⁴⁹ Þorvaldur Thoroddsen, *Die Geschichte der isländischen Vulkane*, Kaupmannahöfn: Høst & Søn, 1925.

⁵⁰ Sigurður Þórarinsson, *Heklueldar*, Reykjavík: Sögufélag, 1968.

framvindunni. Fyrsta dagsetningin er upphafsdagur gossins, svo fylgir hverri dagsetningu frásögn af því hvað gerðist þann daginn þangað til sagt er frá því einn daginn að gosinu sé lokið. Besta dæmið um þetta er eldrit Jóns Steingrímssonar. Hins vegar eru eldrit skrifuð eins og vísindaritgerðir, þar sem höfundurinn hefur yfirleitt fengið úthlutað því verkefni að taka saman skýrslu um ákveðið eldgos. Þessi eldrit byggja á öðrum heimildum og stundum vettvangsferð höfundarins að svæðinu þar sem eldgosíð átti sér stað og hraunið rann. Gott dæmi um þetta er eldrit Magnúsar Stephensen, en hann var sendur ásamt H.C.D.V. von Levetzow í rannsóknarferð af dönskum yfirvöldum til að skrifa skýrslu um Skaftárelda.⁵¹

Með tilliti til þessara tveggja ólíku frásagnargerða líkist kaffi Gísla Páls-sonar meira frásögn Magnúsar heldur en Jóns, því Gísli var ekki á staðnum og setur saman skýrslu, með aðstoð heimilda, eftir að gosinu er lokið. Líklega svipar frásögn Gísla þó mest til eldrits Sæmundar Hólms sem einnig skrifaði um Skaftárelda án þess að neinn hafi beðið hann um það heldur vegna þess hvernig gosið snerti hann persónulega.⁵² Gísli og Sæmundur eiga það sameiginlegt að hafa verið námsmenn í útlöndum, annarsvegar í Manchester og hins vegar í Kaupmannahöfn, þegar þeir fréttu það að eldgos sé hafið á þeirra heimaslóðum og að æskuheimilið hafi brunnið. Hólmasel, bærinn þar sem Sæmundur ólst upp, brann til grunna í Skaftáreldum og auk þess lést móðir hans. Þessir atburðir hreyfðu eðlilega við honum svo hann skrifaði af eigin frumkvæði bók um eldgosíð út frá heimildum úr bréfum frá Íslandi. Allir sem hafa skrifað um efnið gagnrýna Sæmund fyrir ónákvæmni í lýsingu á gosinu⁵³ og þar sem frásögn hans byggir einungis á heimildum annarra hefur hún ekki mikið gildi fyrir náttúruvísindin. Sérstaða hans eldrits er að hann leggur áherslu á að samsama sig þjáningu alþýðunnar og gengur lengst allra í bölsýni. Hann fór líkt og Gísli að hugleiða bólstað sinn í tilverunni og skrifar meðal annars að Ísland sé nú nánast óbyggilegt ólíkt því sem áður var og bráðum muni ekki vera neindir menn eftir í landinu vegna þeirra erfiðleika sem á það herja:

Það er ekki ein einasta starfsgrein í landinu, hvað þá annað sem telst mikilvægt, og verður heldur aldrei sett á laggirnar, þar sem allar starfsgreinar þurfa marga hluti, sem ekki eru til í landinu sjálfu,

⁵¹ Magnús Stephensen, *Kort beskrivelse over den nye vulcans ildsprudning i Vester-Skaptfields-Syssel paa Island i aaret 1783*, Kaupmannahöfn, 1785.

⁵² Sæmundur Hólm, *Om jordbranden paa Island i aaret 1783*, Kaupmannahöfn, 1784.

⁵³ Til dæmis Magnús Stephensen, Sveinbjörn Rafnsson og Þorvaldur Þórðarson í þeim ritverkum sem hér hefur verið vísað til.

engin verkfæri til neins hvorki fiskveiða né hvalveiða, og bráðum engin mannleg vera eftir á öllu landinu, sem þó er gott af náttúrunnar hendi, og svo stórt, að það telst vera 195 mílur á lengdina og 60 til 62 mílur á breiddina [...]. Hverjum nýtist nú þetta alltsaman? Engum, hvorki landinu né öðrum án þess að hljóta af því tífoldan skaða, og Guð veit hvenær þessu lýkur. Landið er ekki mitt, en það særir mig djúpt, að sjá hvernig þetta gengur fyrir sig og mun halda áfram með Íslands óteljandi erfiðleika og hættulegar afleiðingar þeirra, sem aukast stöðugt þar til það mun auðsjáanlega tortímast með öllu; upphafið og kringumstæðurnar liggja fyrir, og það líður að lokum.⁵⁴

Þessi spá Sæmundar gekk ekki eftir en það er skiljanlegt að hann hafi sett hana fram í ljósi þess hvað Skaftáreldar ollu miklum hörmungum. Frásögn Gísla líkist að auki eldriti Sæmundar að því leyti að hún byggir á heimildum sem hann hefur safnað frá sjónarvottum og tilgangurinn er ekki að bæta náttúruvísindalega þekkingu á eldgosum, heldur nálgast þeir báðir efnið frá mannlegu hliðinni.

Líkt og ég nefndi hér að ofan hafa eldgos ávallt verið túlkuð í einhverju hugmyndafræðilegu samhengi. Annars vegar eru eldrit þar sem atburðirnir eru settir í samhengi við kristna trú, hins vegar eru eldrit þeirra höfunda sem aðhylltust upplýsingarstefnuna og náttúruvísindi. Þessi aðgreining er þó ekki alveg klippt og skorin, til dæmis er Jón Steingrímsson framúrskarandi náttúruskoðari þótt hann sé guðfræðingur. Hann kallar eldgosíð alltaf eld, jarðeld eða eitthvað slíkt og túlkar svo merkingu eldsins með því að vísa til staða í Biblíunni þar sem talað er um eld, t.d. finnur Jón í fimmtu Mósebók setningu því til sönnunar að Guð sé eldur. Hún kemur fyrir rétt eftir að Guð hefur talað við Móses út úr eldinum á fjallinu Hóreb⁵⁵ og skömmu áður en boðorðin tíu eru kynnt: „Því að Drottinn, Guð þinn, er eyðandi eldur, vandlátur Guð“ (Fimmta Mósebók 4:24). Jón vísar auk þess til staða þar sem helvíti er líkt við eld eða eldgos. Annars vegar í Mattheusarguðspjalli: „Þá mun hann og segja við þá til vinstri handar: Farið frá mér, þér bölvaðir, í eilífa

⁵⁴ Sæmundur Hólm, bls. 70-71. Mín þýðing úr dönsku.

⁵⁵ Lýsingin á eldinum á Hóreb líkist mjög mikið eldgos, sbr. fimmta Mósebók 4:10-13: „Gleym þú eigi deginum, þegar þú stóðst frammi fyrir Drottni, Guði þínum, hjá Hóreb, og Drottinn sagði við mig: Safna þú lýðnum saman fyrir mig; eg ætla að láta þá heyra orð mín, svo að þeir læri að óttast mig alla þá daga, sem þeir lifa á jörðunni, og kenni það einnig börnum sínum. Þér komuð þá fram og námuð staðar undir fjallinu, en fjallið logaði alt í eldi upp í háan himin, fylgdi því myrkur, ský og sorti.

eldinn, sem fyrirbúinn er djöflinum og englum hans.“ (Mattheus 25:41) Og hins vegar í Opinberun Jóhannesar:

Og eg sá dýrið og konunga jarðarinnar og hersveitir þeirra safnaðar saman, til að heyja stríð við þann sem á hestinum sat, og við herlið hans. Og dýrið var handtekið og ásamt því falsspámaðurinn, sem táknin gjörði í augsyn þess, en með þeim leiddi hann afvega þá, sem tekið höfðu við merki dýrsins, og þá, sem tilbeðið höfðu líkneski þess: báðum þeim var kastað lifandi í eldsdíkíð, sem logar af brennisteini. (Opinberun Jóhannesar 19:19-20)

Þar sem eldurinn er samkvæmt þessu reiði Guðs og áminning um kvalir helvítis er fléttan í frásögn Jóns því í raun að íbúar sveitarinnar framkölluðu eldinn, þ.e. reiði Guðs, með því að syndga og þegar fólkið varð hrætt og lagðist á bæn í kirkjunni sá Guð að fólkið var aftur orðið auðmjúkt og guðhrætt svo hann dró úr eldgosinu.

Ferðabækur Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar⁵⁶ og svo Sveins Pálssonar,⁵⁷ sem báðar innihalda kafla sem kalla má eldrit, nota öðruvísi fléttu, en hún er einkennandi fyrir skrif upplýsingarmanna um eldfjöll. Þeir stilla málum þannig upp að þeir ætli að rannsaka ákveðið eldfjall eða hraun til að auka vísindalega þekkingu. Í leiðinni segja þeir frá því sem alþýða manna trúir um þessi fyrirbæri, svo sem að þar búi draugar eða að helvíti sé undir eldfjallinu. Með því að fara á staðinn ganga þeir um leið inn í þjóðsagnarými þar sem það eitt að finna ekki það sem þjóðtrúin segir til um er ákveðinn sigur. Að ganga á Heklu og finna þar ekkert nema fjallstopp er merk upp-götvun sem splundrar goðsögnum um staðinn.

Í *Eldriti* Jóns Steingrímssonar var eldgoðið refsivöndur Guðs og eina ráðið til að hefta framrás hraunsins var að fara til kirkju og leggjast á bæn. Eftir eldmessuna hafði rennsli hraunsins stöðvast áður en það náði til kirkjunnar

Og Drottinn talaði við yður út úr eldinum; hljóm orðanna heyrðuð þér, en mynd sáudd þér enga; þér heyrðuð aðeins hljóminn. Þá birti hann yður sáttmála sinn, sem hann bauð yður að halda, tíu boðorðin; og hann reit þau á tvær steintöflur.“ Allar tilvitnanirnar hér eru úr eftirfarandi útgáfu: *Biblía: það er heilög ritning*, London og Reykjavík: British and Foreign Bible Society, 1919.

⁵⁶ Eggert Ólafsson, *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752-1757*, 2 bindi, Steindór Steindórssón þýddi úr dönsku, Reykjavík: Haraldur Sigurðsson og Helgi Hálfðanarson, 1943.

⁵⁷ Sveinn Pálsson, *Ferðabók Sveins Pálssonar: Dagbækur og ritgerðir 1791-1797*, 2 bindi, íslensk þýðing Jón Eyþórsson, Reykjavík: Örn og Örlygur, 1983, bls. 553-599.

fyrir náð Guðs (og með aðstoð Skaftár sem kældi hraunjaðarinn).⁵⁸ Tveimur öldum síðar var einnig haldin eldmessa í Heimaey (123 og myndahluti, bls. vii) en söfnuðurinn í Landakirkju, 22. mars 1973, treysti ekki einvörðungu á náð Guðs heldur beitti vatnsdælum til að hafa áhrif á hraunið og hafði þannig áhrif á móton þess. Þessi samanburður bregður ljósi á það hvernig frásögn Gísla Pálssonar af Heimaeyjargosinu sker sig frá fyrri eldritum þar sem túlkunarsamhengið er alveg nýtt. Það væri að vísu freistandi að tengja loftslagsbreytingar við þá refsingaguðfræði sem Jón Steingrímsson aðhylltist og segja sem svo að jarðarbúar hafi syndgað með því að losa gróðurhúsa-lofttegundir út í andrúmsloftið og refsing Guðs sé að breyta loftslaginu svo að ýmsar náttúruhamfarir verða bæði tíðari og öflugri. En það gerir Gísli ekki. Hans eldrit er saga um það hvernig maðurinn tekur þátt í því að móta jörðina á mannöld og áminning um að huga að bólstað mannsins og sambúðinni við jörðina.

Gísli skrifar ekki skáldskap, en hann notar ýmis tæki skáldskaparins til að miðla frásögninni af eldgosinu. Hann notar til dæmis alls kyns fyrirboða til þess að skapa væntingu, jafnt þá sem greina má út frá vísindalegum mælitækjum og svo hina sem lifað hafa með þjóðinni í annálum og þjóðsögum. Hann fjallar um upphaf skjálftamælinga á Suðurlandi til að geta svo sagt frá því þegar fyrstu merki um eldgoðið birtust á skjálftamælingum hjá Þóri Ólafssyni, menntaskólakennara á Laugarvatni, og Einari H. Einarssyni, bónda á Skammadalshól, um kvöldið 21. janúar 1973. Gísli heldur sig ekki einungis við vísindin heldur segir frá nokkrum yfirnáttúrulegum fyrirboðum gossins, eins og tíðkast gjarnan í íslenskum frásögnum af hamförum. Meðal annars dreymdi Klöru Tryggvadóttur, sem þá var ellefu ára, um mánuði fyrir gos að Helgafell væri að gjósa. Önnur stúlka, Sigríður H. Theodórsdóttir, fékk hugboð á meðan hún sat við eldhúsborðið heima hjá sér um að það væri að koma gos. Hún reyndi í þrjár vikur að sannfæra fólk um væntanlegt eldgos, en enginn trúði henni. Gísli nefnir nokkur önnur svipuð dæmi og leggur áherslu á mikilvægi þess á mannöld að taka mark á öllum tíðindum af jörðinni, sama hvers eðlis þau eru. Stærsta vandamálið felist í því að fólk er stöðugt að rjúfa sambandið við jörðina með því að „taka mælane úr sambandi“ (85) og spilla fyrir nauðsynlegum rannsóknum. En þegar Gísli talar um mæla á hann við bæði vísindaleg mælitæki sem og skynfæri, skynsemi og innsæi mannsins.⁵⁹

⁵⁸ Jón Steingrímsson, *Æfisan og önnur rit*, Reykjavík: Helgafell, 1973, bls. 362-363.

⁵⁹ Með hliðsjón af þessum vanda sem Gísli bendir á hér hafa þó ýmsir fræðimenn reynt að samþætta vísindalega og hefðbundna þekkingu á náttúrunni, til dæmis með því

Gísli notar auk þess vel valin sjónarhorn. Hann flakkar á milli margra persóna til að rekja atburðarásina skref fyrir skref og upp úr kafinu koma margar athyglisverðar frásagnir. Um miðbik bókarinnar fer loks að gjósa. Til að lýsa því segir hann frá systurum sem voru að spila bridge frameftir og sáu eldgosíð úr bílnum á leiðinni heim:

Þegar þær stöllur eru komnar á móts við verslunarhús sem nefnist Framtíðin sjá þær skyndilega eldbjarma í austurátt, í hlíðum Helgafells að því er virðist. Hús Birnu ber í eldinn og þær fyllast skelfingu. Það er líkast því að húsið skíðlogi. (87)

Gísli segir einnig frá upphafi gossins frá sjónarhóli Kristjáns H. Kristjánssonar, sem var mikill ljósmyndaáhugamaður. Hann var vakinn með fréttum af gosinu og dreif sig af stað til að taka fyrstu myndirnar af því. Sjálfur var Gísli staddur í Manchester þegar gosið hófst og las um það í blaðinu *Manchester Evening News*.

Næst hefst flóttinn. Öllum Vestmannaeyingum var komið í báta og siglt með þá til Þorlákshafnar. Í tengslum við flóttann koma fram margar athyglisverðar sögur af fólki, t.d. sagan af hjónum sem voru nýbúin að ljúka við að byggja húsið sitt og en þurftu að vakna og fara í skip eftir eins og hálfrar klukkustundar svefn í nýja húsinu. Flótti Eyjamanna undan eldgosinu verður svo Gísla tilefni til samanburðar við flóttamannavanda nútímans sem má að hluta rekja til loftslagsbreytinga og þeirra umhverfisflóttamanna sem mannöldin mun í framtíðinni hrekja frá heimkynnum sínum. Eftir gosið fluttu fjórir af hverjum tíu ekki aftur til Eyja og margir af þeim sem gerðu það þurftu langan aðlögunartíma áður en þeir tóku hið nýja umhverfi hraunsins í sátt.

Þegar bærinn hafði verið rýmdur hófust tilraunir til að bjarga því sem hægt var að bjarga. Gísli kallar þennan hluta bókarinnar „Orrustuna“ og sviðsetur aðgerðirnar þannig sem stríð mannsins við náttúruöflin. Vopnin í baráttunni voru dælur sem sprautuðu vatni á hraunið til að kæla það og stöðva rennsli þess yfir byggðina. Þessi aðgerð hefur vakið mikla athygli

að læra af innfæddum íbúum ólíkra svæða. Vegna nálægðar við landið hafa þessir einstaklingar oft djúpt innsei, sem getur litið út fyrir að vera yfirnáttúrulegt, og menn vonast til að það geti veitt leiðsögn við aðlögunina að breyttu loftslagi. Í þessu samhengi má benda á bók Gleb Raygorodetsky, *The Archipelago of Hope: Wisdom and Resilience from the edge of Climate Change*, New York & London: Pegasus Books, 2017, og sérstakt þemahefti tímaritsins *Climatic Change* sem hann ritstýrði ásamt Donnu Lisu Green, *Climatic Change* 100: 2/2010, sérstakt þemaþáttur: Indigenous Peoples Knowledge of Climate and Weather.

um allan heim, t.d. rataði frásögn af henni í bandarísku stórslysamyndina *Volcano* frá 1997.⁶⁰ Bandaríski herinn gat útvegað öflugri dætur sem höfðu áður verið notaðar til að dæla eldsneyti í ýmsum stríðum. Vegna þess að herstöðvarandstæðingum fannst ótækt að fá lánaðan tækjabúnað frá Bandaríkjaher varð sú aðgerð að sprauta vatni á hraunið að pólitísku ágreiningsmáli. Að auki var hraunkælingin umdeild vegna þess að margir, þar á meðal virtir vísindamenn, efuðust um að hún hefði nokkur áhrif og töldu að þarna væri illa farið með opinbert fé. Á tímabili var útlitið ekki gott, ýmsir bardagar töpuðust, hús fóru undir hraun og þegar hraunrennslið náði loks til rafstöðvarinnar varð rafmagnslaust og algert myrkur. En að lokum fór svo að „herforingjarnir“ tveir sem stýrðu aðgerðum, Þorbjörn Sigurgeirsson, eðlisfræðingur, og Valdimar K. Jónsson, verkfræðingur, höfðu sigur í þessari orrustu. Hraunið fór að renna í aðra átt áður en það náði að loka höfninni, en slíkur atburður hefði gert út um byggðina í Heimaey.

Margir trúðu því ekki að það væri hægt að hemja rennsli hrauns, enda hafði það aldrei verið gert áður. Eldfjöll voru talin hluti af náttúruöflunum sem menn gætu ekki haft nein áhrif á. Það var því mikill sigur þegar tókst að stöðva rennsli hraunsins sem stefndi á byggðina og höfnina. Augljóslega var það verkfræðiafrek að ná að dæla öllu þessu vatni á hraunið og þótti dæmi um framúrskarandi tækni og hugvit mannsins. Bandaríski rithöfundurinn John McPhee, sem kom til Vestmannaeyja á níunda áratugnum og skrifaði grein um hraunkælinguna sem birtist í *The New Yorker*, benti auk þess á að þarna hafi orðið til manngert grjót sem væri í raun ekki náttúrulegt.⁶¹ En Gísli leggur áherslu á aðra túlkun á hraunkælingunni, sem hann hefur áður skrifað um í fyrrnefndri grein ásamt Heather Anne Swanson. Þau skrifa um það sérstæða jarðsamband sem felst í því að sprauta vatni á hraun til að hafa áhrif á það:

Þó að vinna manna og storknaðs bergs blandist saman í verkferlum ýmis konar starfsemi – sérstaklega í námuvinnslu og gangnagerð –

⁶⁰ Í kvikmyndinni hefst skyndilega eldgos í Los Angeles og hraunið rennur um stræti borgarinnar. Þegar starfsmenn almannavarna og slökkviliðsins standa ráðþrota frammi fyrir vandamálinu miðlar jarðfræðingurinn Dr. Amy Barnes, leikinn af Anne Heche, af sérfræðipækkingu sinni: „Um leið og ykkur tekst að láta hraunið nema staðar, dembið þá öllu sem þið eigið á það, allt í lagi. Öllu í einu. Reynið að mynda skorpu. Kannski stíflast þá rennslið. Þetta er það sem þeir gerðu á Íslandi.“ Þá byggja menn varnargarð úr steypubítum og dæla svo vatni á hraunið úr slökkviliðsbílum og þylrum þar til það storknar.

⁶¹ John McPhee, „Cooling Lava“, *The Control of Nature*, New York: Farrar Straus Giroux, 1989, bls. 142-143.

Þá er mikilvægur mismunur: við kælingu hraunsins, þá settu menn mark sitt á bergið á meðan það var að myndast, og lögðu þannig drög að nýjum kafla í sögu jarðsambanda.⁶²

Frá sjónarhóli nútímans og með hliðsjón af hugmyndinni um mannöld öðlast hraunkælingin nýja merkingu. Með því að taka þátt í mótun bergsins urðu menn svo að segja að jarðfræðilegu afli, sem er einmitt forsenda þess að hægt sé að kenna jarðsögulegt tímabil við manninn sem tegund og kalla það mannöld. Á mannöld er helsta verkefni mannkyns að vera meðvitað um áhrif sín á jörðina og beita sér fyrir því að vernda bólstað sinn, eins og gert var í Heimaey.

Í miðri orrustunni, þegar sigurinn var óviss, má segja að komi að dramatískum hápunkti bókarinnar: þegar hraunið nær til Bólstaðar. Frændi Gísli, Sigurður Óskarsson og vinur hans Eiríkur Þ. Einarsson, fóru í hverfið þegar þeir fréttu af því að hraunið væri að nálgast og húsín í hættu. „Þegar þeir komu þar að sáu þeir hvar stór steinn kom ofan úr hrauninu og þeyttist beint í gegnum húsið“ (127). Skömmu síðar kviknaði í húsinu og loks fór það undir hraunið. Í þessari ferð tók Eiríkur myndina af brunanum sem hafði mikil áhrif á Gísli og ýtti við honum að skrifa bókina. Að vissu leyti má segja að Bólstaður við Heimagötu, sem verður að táknmynd fyrir hugtakið bólstað/heimili og verður hrauninu að bráð í eldgosinu, tengi saman þræði bókarinnar. Hér ólst Gísli upp og húsið er sögusvið sjálfsævisögunnar. Í síðari hluta bókarinnar verður það að fulltrúa fyrir þau hús sem ekki tókst að bjarga og það tjón sem eldgosíð olli. Að auki hlýtur fræðilega umfjöllunin um stöðu mannsins á mannöld aukna merkingu og dýpt með hliðsjón af þessu sértæka dæmi um eitt heimili sem verður fórnarlamb jarðfræðilegra afla. Að þessu leyti líkist það mörgum öðrum heimilum sem eiga nú á hættu að tortímast vegna þeirra loftslagsbreytinga sem við stöndum frammi fyrir.

Á meðal örfárra hluta sem varðveittust úr húsinu er lykill. Sá lykill prýðir kápu bókarinnar og gefur vísbendingu um að bókinni sé ætlað að vera lykill til að ljúka upp dyrunum að minningum Gísli um æsku sína í Bólstað en líka til að opna umræðu um bólstað mannsins á jörðinni og þær hættur sem að honum stöðja á mannöld. Það er hægt að lesa bókina eingöngu sem sjálfsævisögu og sem frásögn af eldgosinu í Heimaey en Gísli nær að láta frásögnina snúast um mun meira en það. Myndmál bólstaðarins sem brennur og hið mannmótaða berg hraunkælingarinnar gerir honum kleift að tengja

⁶² Gísli Pálsson og Heather Anne Swanson, „Down to Earth – Geosocialities and Geopolitics“, bls. 158-159. Mín þýðing úr ensku.

sögu sína við þann vanda sem mannkyn stendur frammi fyrir, svo að bókin verður að eldriti og eldræðu um mannöldina.

Örlög fólks á tvífundnalandi mannaaldar

Í upphafi var lagt upp með að álykta um einkenni þeirrar nýju greinar frásagna sem *Fjallið sem yppiti öxlum* tilheyrir og kenna má við bókmenntir mannaaldar. Hér hefur einungis ein frásögn verið skoðuð en þó er hægt að draga nokkrar almennar ályktanir um umhverfisfrásagnir af þessu tagi. Til dæmis má nefna að meðvitundin um loftslagsbreytingar af mannavöldum býr til nýja tímavídd í sögu mannsins, því nú er saga mannkyns farin að tengjast tímaskala jarðar sem mælist í milljónum ára.⁶³ Gott dæmi um þetta er hin mikla aukning á útrýmingu tegunda sem stefnir í að verði sjötta útþurrkunarskeiðið í sögu lífsins á jörðinni. Líklega er það ekki byrjað en ef þróuninni verður ekki snúið við mun það síðar verða skilgreint svo að það sé nú þegar hafið.⁶⁴ Síðasta útþurrkunarskeiðið af svipaðri stærðargráðu hófst þegar loftsteinninn skall á jörðina fyrir um 65 milljónum ára svo að meðal annars risaæðlurnar dóu út. Að auki er hugmyndin um aðgreiningu manns og náttúru orðin úrelt, enda var sú aðgreining kannski alltaf misskilningur eða rangtúlkun á stöðu mannsins í heiminum. Ýmis rök hníga að því að telja manninn hluta af náttúrunni, en hugmyndin um mannöldina dregur sérstaklega athygli að því að maðurinn hefur svo mikil áhrif á jörðina að ekki er lengur hægt að líta á hann sem utanaðkomandi aðila sem er ótengdur náttúrunni. Þess í stað er hann hluti af vistkerfinu sem hann byggir tilveru sína á en er sjálfur að eyðileggja.

Þessi vitund kallar á nýja hugsun um samfélag manna. Gísli orðar það þannig að nú sé ekki lengur nóg að mennirnir geri með sér samfélagssáttmála sem sniðgengur það sem hann nefnir jarðsambönd, heldur þurfi að gera jarðfélagslegan sáttmála „þar sem gömul og gild hugtök á borð við samstöðu og jafnrétti öðlast nýja og jarðbundnari merkingu“ (195). Ennfremur veldur sú staðreynd að loftslagsbreytingar eru hnattrænn vandi því að allt mannkyn stendur frammi fyrir honum saman. Gísli vísar til kenningar Benedicts Anderson um að prentmiðlar hafi í raun skapað ímynduð

⁶³ Þessi gígantíski tímaskali skapar nýjar áskoranir fyrir bókmenntir sem reyna að spegla veruleikann. Sjá umfjöllun um þetta hjá Timothy Clark, „Scale Framing“, *Ecocriticism on the Edge*, London & New York: Bloomsbury, 2015, bls. 71-96.

⁶⁴ Anthony D. Barnosky o.fl., „Has the Earth's sixth mass extinction already arrived?“, *Nature* 471: 03.03.2011, bls. 51-57.

samfélög sem eru mun stærri en þau gætu verið ef fólk hittist bara augliti til auglitis.⁶⁵ Gísli bendir á að mannöldin hefur svipuð áhrif: „Á mannöld er heimurinn eitt ímyndað samfélag, meðvitað um hnattræn tengsl ólíkra samfélaga og sameiginlegan umhverfisvanda.“ (167)

Ný tengsl allra jarðarbúa gefa hugtakinu heimsbókmenntir nýja merkingu og hugtök sem urðu til í tengslum við þjóðernishyggju og ættjarðarkveðskap, svo sem landsifjar,⁶⁶ ganga í endurnýjun lífdaga þegar menn gera tilraunir til lýsa tengslum sínum við jörðina sem heild en ekki við aðskilin þjóðlönd. Að lokum skal því hér með spáð að ef frásagnir af því tagi sem Gísli nefnir – um örlög „fólks á tvífundnalandi manna“ (184) – verða áberandi á meðan síðustu kynslóðirnar sem ólust upp fyrir hamfarahlýnun fóta sig í breyttum heimi, þá muni 22. öldin geta af sér nýja menningu sem starir í baksýnispegli á horfna gullöld hinnar miklu hröðunar. Ljóni hetjanna í gullaldarharmleikjunum mun líkt og í þeim grísku ekki síst stafa af rými þeirra til frjálsra athafna og dramatískum afleiðingum ákvarðana en höfundar og lesendur framtíðarbókmenntanna munu líða áfram eins og skuggar í grárri þoku og harma hlutskipti sitt.

ÚTDRÁTTUR

Eldrit á mannöld

Fjallið sem yppti öxlum eftir Gísla Pálsson og bókmenntir á tímum loftslagsbreytinga

Í bók sinni *Fjallið sem yppti öxlum* blandar mannfræðingurinn Gísli Pálsson saman minningum af uppvexti sínum í Heimaey, frásögnum af eldgosinu sem ógnaði eyinni árið 1973 og umfjöllun um mannöldina. Í þessari grein er bókin greind með tilliti til þeirrar hugmyndaðar höfundarinn að verkið tilheyrir líklega nýrri bókmenntagreini mannaöld og atrenna er gerð að því að álykta um einkenni þessarar nýju bókmenntagreinar. Hugtakið mannöld er útskýrt og stutt yfirlit gefið yfir þær bókmenntir sem tengjast þessu nýja skeiði jarðsögunnar til að staðsetja bók Gísla Páls-

⁶⁵ Samanber Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, New York og London: Verso, 1983.

⁶⁶ Sveinn Yngvi Egilsson er höfundur nýyrðisins landsifjar sem er þýðing á því sem er á ensku kallað „territorial kinship“. Hann fjallaði um hugtakið í fyrirlesturinum „Blóð og jörð: Landsifjar í ættjarðarljóðum“ á Hugvísindapingi í Háskóla Íslands þann 9. mars 2019.

ATLI ANTONSSON

sonar innan þess samhengis. Því næst er verkið skoðað með hliðsjón af hefðbundnari bókmenntagreinum: sjálfsævisögunni og svokölluðum eldritum, og ályktað að nýtt hugmyndafræðilegt samhengi gefi verkinu ákveðna sérstöðu innan þessara greina.

Lykilorð: Eldfjöll, eldrit, sjálfsævisögur, mannöld, jarðsambönd, bókmenntagreinar, vistrýni

ABSTRACT

A Book of Fire in the Anthropocene Gísli Pálsson's *Fjallið sem yppti öxlum* and literature in the time of climate change

In his book *Fjallið sem yppti öxlum* (e. *The mountain that shrugged its shoulders*) the anthropologist Gísli Pálsson mixes memories of his childhood in Heimaey with narratives of the volcanic eruption that threatened the island in 1973 and commentary on the Anthropocene. In this article the book is analyzed with regard to the idea, stated by the author, that the work might belong to a new literary genre of the Anthropocene, and an attempt is made to draw conclusions about this new genre. After the concept of the Anthropocene has been explained a short overview is provided of literature connected with this new epoch of the earth's history in order to situate Gísli Pálsson's book in that context. Next the work is examined with reference to more traditional literary genres: the autobiography and so called "books of fire", and the conclusion is made that a new ideological context provides the work with a certain uniqueness within these genres.

Keywords: Volcanoes, narratives of volcanic eruptions, autobiographies, Anthropocene, geosocialities, literary genre, ecocriticism

ATLI ANTONSSON

Doktorsnemi í almennri bókmenntafræði

Íslensku- og menningardeild

Hugvísindasviði Háskóla Íslands

Sæmundargötu 2

IS-102 Reykjavík, Ísland

atli.antonsson@googlemail.com